

ФІЛОСОФІЯ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ І СУЧАСНА НООСФЕРНА ОСВІТА

А Проаналізовано актуальність філософських, світоглядних поглядів українського філософа, поета і педагога Григорія Сковороди на проблеми виховання молоді, шляхів досягнення гармонії в розвитку особистості. Розкрито підходи вченого до забезпечення морального становлення особистості в порівнянні із сучасними умовами реформування змісту середньої освіти, досягнення цілей, окреслених у Концепції Нової української школи, спорідненість поглядів філософа з думками вчених: В. Вернадського, А. Макаренка, М. Моїсеєва, С. Френе та ін. Обґрунтовується хибність концепції розв'язання конфліктів і суперечностей збройним шляхом, як такої, що суперечить теорії ноосфери. Розглядаються підходи представників світової комп'ютерної спільноти до формування нової моралі як складника ноосфери, до відображення підходів у сучасних підручниках з інформатики для середньої освіти.

Ключові слова: Григорій Сковорода; В. Вернадський; ноосфера; ноосферна освіта; інформатика

S *Shakotko Viktor. Hryhorii Skovoroda's philosophy and modern noospheric education.*

The article analyzes the relevance of the philosophical views of the outstanding Ukrainian philosopher, poet and teacher Hryhorii Skovoroda on the problems of education of youth, ways of achieving harmony in the development of personality; his approaches to ensure the moral formation of personality are analyzed compared with current conditions of reforming the content of secondary education, achieving the goals outlined in the concept of the New Ukrainian School; ways the New Ukrainian School suggests for each child to achieve "the joy of the heart", which is possible according to Skovoroda only when a person "finds work related to himself in all aspects."

The philosopher's views are kindred to those of V. Vernadskyi, A. Makarenko, N. Moiseiev, C. Freinet and other scientists. Based on experiments conducted by a group of scientists led by Academician N. Moiseiev and a parallel group of American scientists, the fallacy of the concept of resolving conflict and contradiction by armed means as contradicting the theory of the noosphere is substantiated. According to the results of mathematical modeling, the researchers of the two different countries proved that a nuclear conflict, even a limited one, would lead to a "nuclear winter" and the destruction of humanity.

The approaches of representatives of the world computer community to the formation of a new morality as a component of the noosphere are considered. Developed several decades ago, the Code of Ethics and Professional Conduct of the members of the Association for Computing Machinery periodically undergoes changes, but it is a guide for people who prioritize the safe development of humankind over personal and corporate interests. The actions of computing professionals are changing the world. To act responsibly, they must think about the broader impact of their work, consistently supporting the public good.

This article analyzes how the requirements for the moral and ethical principles development in schoolchildren are reflected in modern textbooks on computer science for secondary schools.

Key words: Hryhorii Skovoroda; V. Vernadskyi; noosphere; noosphere education; Informatics

Шакотько Віктор Васильович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри інформатичних дисциплін, Кременчуцький педагогічний коледж імені А. С. Макаренка, Україна

Shakotko Viktor, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Informatics, Anton Makarenko Pedagogical College of Kremenchuk, Ukraine

E-mail: vv0304@gmail.com

Актуальність проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими практичними завданнями.

Спадщину визначного українського просвітителя, поета, філософа, педагога Григорія Савича Сковороди людство осмислює вже 300 років. І на кожному своєму історичному етапі розвитку віднаходить у цій спадщині актуальні для подальшого розвитку суспільства ідеї.

Як зазначає І. Штогрін [15], Сковороді якимось чином вдається залишатися близьким і сучасним для нових поколінь, попри те, що вже змінилися кілька епох. У кожній новій генерації знаходяться люди, які мають Сковороду «за свого», люблять його як друга і шанують як учителя.

У чому полягає цей феномен? Мабуть у тому, що будучи гуманістом і філософом Григорій Савич не переймався буденними справами, а говорив про вічні цінності. Як зазна-

чає Л. Ушкалов у передмові до Повної академічної збірки творів Григорія Сковороди [12, с. 19], основною темою байок філософа є тема «сродності», вона пронизує більшість із них, а також цілу низку поезій, притч і трактатів.

Іншою поширеною темою творів Григорія Сковороди є виховання в людині високих моральних якостей. У трактаті «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу» він наголошує: «Як не зашкодити, коли погано виконувати обов'язки? Як не буде погано, коли немає завзятості й невтомної праці? Звідки ж з'явиться працелюбність, коли немає бажання і старанності? [9]» й уточнює: «Не дивно, що в стародавніх римлян як потреба, так і благодійство означалося словом officium, тобто моральний обов'язок» [там само]. І як висновок до ефективності виховання: «Яка користь з янгольської мови, коли в ній нема доброї думки? Чи є плодом тонка наука, коли недобре серце?» [7].

Ці гуманістичні ідеї виховання, а також змісту діяльності людини в суспільстві є темою дискусій і наукових досліджень протягом кількох століть і їхня актуальність засвідчують положення Концепції Нової української школи: «Найосвіченіша людина може стати найгіршим злочинцем, якщо не розуміє і не поділяє загальнолюдських цінностей... Нова українська школа буде виховувати не лише відповідальність за себе, а й за розвиток і добробут країни та усього людства» [4, с. 19].

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблеми створення суспільствоорієнтованої і в той же час особистісно-центрованої системи виховання досліджувалась на різних етапах розвитку педагогічної науки. Наприклад, Арістотель, розглядаючи педагогіку як частину теорії держави, відносить процес виховання до функцій держави, яка повинна визначати зміст фізичного, морального та розумового виховання.

Прогресивні ідеї античної педагогіки були розвинуті в середні віки, в епоху Відродження та Реформації, в Новий і Новітній час Дж. Локком, К. Гельвецієм, Ж-Ж. Руссо, Я. Коменським, І. Песталоцці, І. Гербартом, Ф. Дістервегом, Г. Сковородою, Дж. Дьюї, М. Монтессорі, А. Макаренком, С. Френе, В. Сухомлинським, Г. Ващенком, І. Бехом та ін.

Чому питання створення системи виховання, в тому числі системи морального виховання залишається актуальним протягом тисячоліть історії людства? Одну із основних причин сформулював Дж. Новак у своїх коментарях до критичної замітки Дж. Дьюї на статтю Л. Троцького «Іх мораль та наша». Він зазначив, що теоретики моралі стикаються з двома основними труднощами в досягненні підґрунтя або наукового пояснення стандартів поведінки. Одна з них – крайня мінливість понять «добра» та «зла» протягом століть [19]. Дуже значна кількість дій людини, які задавалася нормальними в епоху римської імперії або експедицій Христофора Колумба, сучасне суспільство категорично засуджує.

Відповідно до сучасного етапу розвитку людства, який характеризується новою системою взаємозалежності, спілкування, взаємодії та швидкості реагування на суспільно значущі події потребує й нової структури моральних принципів співіснування.

У сучасному світі все дуже крихке і взаємозалежне. Розв'язана росією війна в Україні призвела не тільки до кризи у відносинах цих країн, але й спровокувала енергетичну кризу в Європі, посилення напруженості між Китаєм і Тайванем, зернову кризу в країнах Африки та Азії, спровокувала ще багато різних проблем в енергетичній, фінансовій, торговій сферах.

А причиною є спотворені уявлення про добро і зло, побудовані на злодійській моралі, якими керуються керівники росії у відносинах між країнами.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Розвиток суспільних відносин, пов'язаних із розвитком

ноосферних тенденцій, більшої залежності окремих осіб і країн від діяльності інших по перетворенню нашої планети, бурхливий розвиток цифрових технологій потребує не тільки утвердження нових моральних принципів, становлення системи виховання на цих принципах, а також створення системи контролю за дотриманням принципів співіснування, що не дозволить призвести до знищення людства.

Мета дослідження: спираючись на ідеї Г. Сковороди, наукові розвідки В. Вернадського, С. Френе, А. Макаренка, М. Моїсеєва обґрунтувати хибність концепції розв'язання конфліктів і суперечностей збройним шляхом, як такої, що суперечить теорії ноосфери, та запропонувати на основі підходів представників світової комп'ютерної спільноти до формування нової моралі як складника ноосфери варіанти відображення цих підходів у сучасних підручниках з інформатики для середньої освіти.

Викладення основного матеріалу дослідження. Григорій Савич Сковорода неодноразово наголошував у своїх творах, що істинною цінністю, яка гідна того, щоб стати сенсом життя людини, є добродієність. «...Високі посади, веселе місто, всілякі грища та розваги і всі ваші витівки безсилі потішити дух» [9]. Істинною ціллю в житті людини і громадянина на думку філософа є турбота про власні духовні якості. У листі до Артема Дорофєйовича він пише, що «втопивши серцем» у буденності світу та морі тілесних потреб, ми не маємо часу полікувати душу. «Схожі ми на джанджика, що турбується про чоботи, а не про ноги, про гарну шапку, а не голову, про золоті гаманці, а не гроші...» [8].

Ще однією величезною цінністю для духовно багатішої людини на переконання Г. Сковороди є свобода:

Що є свобода? Добро в ній яке є?

Кажуть, неначе воно золотєє?

Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,

Проти свободи воно лиш болото [11].

Досягнення внутрішньої гармонії, формування вміння визначати «істинні» цілі в житті можливе за Сковородою на основі «сродної» праці – «коли кожна людина не лише добра, але й споріднену собі всіма сторонами знаходить роботу...» [8]. Тобто щаслива людина – це людина, яка пізнала себе, свою природу, відкинула оманливі цінності й займається своїм «спорідненим ділом» і це діло «у злагоді із загальною потребою» [там само].

Пізнання себе Г. Сковорода пропонує через кілька етапів, послідовність яких зображена на рис. 1. А результат, який ми отримали, і є задоволеність, і є «для людини благо» [10].

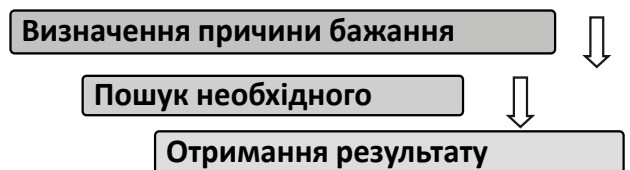

Рис. 1. Схема пізнання себе за Г. Сковородою

Погляди Г. Сковороди споріднені ідеям і досвіду виховання педагогів ХХ століття, передовсім А. Макаренка та С. Френе. Так останній писав, що завдання педагога – прибрати зі шляху дитини або допомогти самостійно подолати перепони, які не дозволяють їй вільно розвиватися, заважають її внутрішній свободі реалізувати себе. Досвід самостійного подолання перешкод необхідний для накопичення відповідного життєвого досвіду, і цей індивідуальний досвід, і індивідуальні зусилля окремої людини, додані до інших зусиль «змінять вигляд світу, панувати муть над природою, звеличать долю людини» [18].

Як можна помітити ідеї С. Френе стосовно вільного розвитку особистості, реалізацію її в суспільстві на основі внутрішньої свободи і в той же час відповідального ставлення до потреб суспільства практично повністю корелюються з концепцією «радість серця» Г. Сковороди, яку можна окреслити кількома концептами: свобода – добродієність – «сродна праця» на користь громаді. С. Френе підкреслював, що його психолого-педагогічна теорія розвитку дитини є теорією експериментальних проб і помилок, що базується на постійному вивченні особливостей кожної дитини і реагуванні на її поведінку залежно від цих знань і ситуації, що виникла в даний момент. У цьому він бачить спорідненість цієї теорії з теорією ноосфери П'єра Тейєра де Шардена і В. Вернадського [там само, с. 5]. Повільність еволюції людства до ноосфери пояснюється складністю формування людини з відповідними моральними якостями.

Сам В. Вернадський усю історію людства, людську цивілізацію розглядав причинним наслідком стихійного планетного процесу, закони якого доступні нашому вивченню, і ми підходимо до їхнього розуміння. Цивілізаційний розвиток не може бути зупинений, і він не може змінити свій поступальний рух. В. Вернадський неодноразово під-

креслював, що людство в ході свого розвитку перетворюється в нову потужну геологічну силу, своєю думкою і працею перетворюючи планету [1].

Геній В. Вернадського дозволив йому визначити характер взаємин України та росії ще у 1923 році. У листах до І. Петрункевича він зазначав, що стримувати суспільство терором і бивцтвами, що як ми бачимо стало політикою росії, без кінця не можна. «А коли ці пута зникнуть – виявиться справжній зміст російського життя. Не знаю, чи не розвалиться тоді росія і, зокрема, чи не відійде окремо Україна – національна самосвідомість, у якій за ці роки робить величезні успіхи» [16].

Надіємось, що пророчі слова одного із засновників та першого голови-президента Української академії наук у найближчий час збудяться, і наша країна звільниться від чужого для всього людства тягаря ідеології, заснованої на порушення прав людини, її свобод і пригніченні цілих народів.

Людство повинно зосередити свої зусилля на переході до ноосфери – нового етапу розвитку, який перш за все характеризується відповідальним ставленням кожного члена суспільства до природи, до взаємин між людьми і групами людей без дискримінації за расами, статтю, кольором шкіри, майновим або соціальним станом, мовою, релігією, політичними поглядами тощо. Реалізація цих зусиль можлива через ноосферну освіту [2; 6; 13].

Технологічний розвиток, а також обмеження в безпосередньому очному спілкуванні протягом карантинних заходів і воєнного стану суттєво змінили роль інформатики, яка стає основою і головним інструментом сучасної освіти.

На *рис. 2* подано далеко неповний перелік операцій, які можна виконувати з використанням комп'ютера:

Рис. 2. Операції, що виконуються з використанням комп'ютера

Інформатика і технології, які вона принесла в систему освіти кардинально змінюють як сам процес навчання, так і роль педагога. Його вже важко називати просто вчителем чи викладачем. Це перш за все провідник до знань, помічник і наставник.

Інформатика стає основою зміни моральних принципів ноосферного суспільства. Протягом кількох років стали звичайними для освітянської спільноти такі поняття, як *академічна доброчесність, прозорість результатів досліджень, середовище нульової терпимості до порушень академічної доброчесності, етика академічних взаємовідносин, антиплагіат* тощо. Результати більшості наукових досліджень оперативно розміщуються у вільному доступі, що значно зменшує терміни їх упровадження в практику, розширює географію застосувань і сприяє прискоренню розвитку прикладної і фундаментальної науки.

Складниками нової ноосферної моралі стають різноманітні документи з академічної доброчесності та співіснування народів світу. До таких документів варто віднести Етичний кодекс ученого України [3], Кодекси академічної честі закладів вищої освіти, наукових інституцій і спільнот, документи Платформи з етики Ради Європи [20], Кодекс етики та професійної поведінки АСМ (Association Computing Machinery – Асоціація обчислювальної техніки) тощо.

Розглянемо основні норми зазначеного *Кодексу етики та професійної поведінки Асоціації обчислювальної техніки*. АСМ — це всесвітня науково-освітня організація, що займається розвитком мистецтва, науки, техніки та застосування обчислювальної техніки, яка служить як професійним, так і суспільним інтересам, сприяючи відкритому обміну інформацією та просуваючи найвищі професійні та етичні стандарти. Члени Асоціації зазначають, що «дії професіоналів у сфері обчислювальної техніки змінюють світ і щоб діяти відповідально, вони повинні думати про ширший вплив своєї роботи, послідовно підтримуючи суспільне благо. Кодекс етики та професійної поведінки АСМ («Кодекс») виражає совість професії» [17].

Серед інших положень Кодекс етики АСМ містить такі:

1. Робити внесок у суспільство та добробут людей, визнаючи, що всі люди є зацікавленими сторонами в обчислювальній сфері.
2. Уникайте шкоди.
3. Будьте чесними та надійними.
4. Будьте справедливими та вживайте заходів, щоб не дискримінувати.
5. Поважайте роботу, необхідну для створення нових ідей, винаходів, творчих робіт і комп'ютерних артефактів.
6. Поважайте конфіденційність [там само].

Серед здавалось би стандартних етичних норм Кодекс етики АСМ містить доволі незвичну: «Фахівець з комп'ютерів має додаткове зобов'язання повідомляти про будь-які ознаки системних ризиків, які можуть приз-

вести до шкоди. Якщо лідери не вживають заходів, щоб зменшити або пом'якшити такі ризики, може знадобитися «дати в свисток», щоб зменшити потенційну шкоду. Неточна або хибна звітність про ризики сама по собі може бути шкідливою» [там само].

Наскільки справедлива ця теза народ України відчув на собі. Спотворені уявлення про нашу країну, про вседозволеність на основі сили дозволило керівництву росії розв'язати загарбницьку війну. І не найшлося у загарбників особистостей, які б «дали в свисток» – тобто підняли суспільну думку росії до розуміння злочинності такої політики.

М. Моїсєєв у 80-ті роки ХХ століття разом з групою радянських учених і паралельно вчені США провели комп'ютерне моделювання наслідків обмеженої ядерної війни між СРСР і США [14]. Результати співпали і шокували світову спільноту – ядерний конфлікт призведе до знищення людства, до створення на Землі умов «ядерної зими». До цих висновків варто повернутись тим політикам, які зараз говорять про можливість «превентивного ядерного удару».

Школа має потужний вплив на формування етичних норм поведінки у дітей. Одним із засобів реалізації цього впливу є підручники. У підручниках з інформатики для середньої школи авторського колективу Й. Ривкінда, Т. Лисенко, Л. Чернікової, В. Шакотька найшли відображення етичні норми використання програмного забезпечення, спілкування в Інтернеті, відповідального ставлення до розміщення матеріалів в комп'ютерних мережах, [5, с. 5–20]. Розміщуються в підручниках матеріали для відповідального використання інформаційно-комунікаційних технологій у навчанні та побуті.

Висновки. Творча спадщина українського філософа, поета та педагога Григорія Сковороди, особливо його ідеї стосовно «сродної» праці, пріоритетності високих моральних якостей перед матеріальними благами, навчання протягом усього життя, залишається актуальна і сьогодні.

Вступ людства в епоху ноосфери передбачає формування ноосферної моралі, що базується на відповідальному ставленню до своєї дії незалежно від віку, статі, професії, соціального стану. Ця відповідальність повинна ґрунтуватись на розумінні того, що суспільне благо завжди є першочерговим [17].

Висновки з останніх подій в Україні повинні призвести до розуміння того, що крім толерантності й терпимості, людство повинно бути озброєне нетерпимістю до тих, хто порушує етичні норми, хто підтримує або здійснює дискримінацію інших, хто ініціює конфлікти та використовує для їх вирішення силу. Суспільство виграє, якщо етичний процес прийняття рішень буде підзвітним і прозорим для всіх зацікавлених сторін.

Школа і в цілому освіта повинні стати інкубаторами для формування етичної поведінки в ноосферному суспільстві.

Перспективи подальших розвідок. Предметом подальших досліджень повинні стати механізми, методики формування ноосферних етичних переконань учасників освітнього процесу у середній і вищій школі. Зокрема, у змісті сучасних підручників з інформатики повинна бути відображена система формування відповідального ставлення до створення і використання програмного забезпечення, використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Список використаних джерел

1. Вернадский В. И. Собрание сочинений : в 24 т. / Ин-т геохимии и аналитической химии им. В. И. Вернадского. Москва : Наука, 2013.
2. Вознюк О. В. Концепція ноосферної освіти у першому наближенні. *Ноосфера Вернадського, сучасна освіта і наука* : колективна монографія / за ред. А. П. Самодрин. Київ ; Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2021. Т. 1. С. 120–145.
3. Етичний кодекс ученого України : затверджений Загальними зборами Національної академії наук України 15 квітня 2009 р. Київ, 2009. 8 с. URL: <https://www.znu.edu.ua/etychnyj-kodex-uchenogo-Ukrainy.pdf>
4. Концепція Нової української школи. Київ, 2016. 40 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>
5. Ривкінд Й. Я., Лисенко Т. І., Чернікова Л. А., Шакоцько В. В. Інформатика : підруч. для 8-го кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Генеза, 2021. 275 с.
6. Самодрин А. П., Білик Н. І., Бобер І. М. Школа – педагогічна майстерня ноосфери. *Імідж сучасного педагога*. 2015. № 4 (153). С. 9–13.
7. Сковорода Григорій. Вдячний Еродій. URL: http://ukrbooks.com/ua/Vdjachnyj_Erodij/
8. Сковорода Григорій. Лист Григорія Сковороди до Артема Дорофєйовича. URL: http://ukrbooks.com/ua/Lyst_Grygorija_Skovorody_do_Artema_Dorofejovycha
9. Сковорода Григорій. Розмова, звана алфавіт, чи буквар світу. URL: http://ukrbooks.com/ua/Rozmova_zvana_alfavit_chy_bukvar_svitu
10. Сковорода Григорій. Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті. URL: http://ukrbooks.com/ua/Rozmova_pjaty_podorozhnyh_pro_istynne_shhastja_v_zhytti
11. Сковорода Григорій. De Libertatede Libertate. URL: http://ukrbooks.com/ua/De_libertate
12. Сковорода Григорій. Повна академічна збірка творів / за ред. Л. Ушкалова. Харків; Едмонтон; Торонто : Майдан : Вид-во Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.
13. Шакоцько В. В. Ноосферні виміри змісту шкільної освіти України. *Ноосфера Вернадського, сучасна освіта і наука* : колективна монографія / за ред. А. П. Самодрин. Київ ; Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2021. Т. 1. С. 292–307.
14. Шакоцько В. В. Розвиток змісту освіти школи ноосферної доби. *Ноосфера Вернадського, сучасна освіта і наука* : колективна монографія / за ред. А. П. Самодрин. Київ ; Кременчук : ПП Щербатих О. В., 2022. Т. 2. С. 377–405.
15. Штогрін І. Григорій Сковорода. Український філософ, якого досі вітають із днем народження. Радіо Свобода. 03.12.2020. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/skovoroda-savych-filosof-den-narodzhenya/30982195.html>.
16. Я верю в силу свободной мысли... : письма В. И. Вернадского И. И. Петрункевичу. *Новый мир*. 1989. № 12. С. 204–221.
17. ACM Code of Ethics and Professional Conduct. Adopted by the ACM Council on June 22nd, 2018. URL: <https://www.acm.org/code-of-ethics>
18. Freinet C. Essai de psychologie sensible. Appliquée a l'éducation. Delachaux et Niestlé s. A., Neuchâtel (Switzerland), 1968. 179 p.
19. Novack George. Liberal Morality. The Controversy Between John Dewey and Leon Trotsky. *International Socialist Review*. 1965. Vol. 26, No.4. P. 118–124.
20. Smith Ian, Hamilton Tom. Ethical behaviour of all actors in education. Council of Europe. 2016. 82 p.

References

1. Vernadskii, V. I. (2013). *Sobranie sochinenii [Collected Works]* (Vol 1-24). Moskva: Nauka [in Russian].
2. Vozniuk, O. V. (2021). Kontseptsiiia noosfernoi osvity u pershomu nablyzhenni [The concept of noosphere education in the first approximation]. In A. P. Samodryn (Ed.), *Noosfera Vernadskoho, suchasna osvita i nauka [Vernadsky's noosphere, modern education and science]: kolektyvna monohrafiia* (Vol 1, pp. 120-145). Kyiv; Kremenчук: PP Shcherbatykh O. V. [in Ukrainian].
3. *Etychnyi kodeks uchenoho Ukrainy [Code of ethics of a scientist of Ukraine]: zatverdzhenyi Zahalnymy zboramy Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy* 15 kvitnia 2009 r. Kyiv. Retrieved from <https://www.znu.edu.ua/etychnyj-kodex-uchenogo-Ukrainy.pdf> [in Ukrainian].
4. *Kontseptsiiia Novoi ukrainskoi shkoly [Concept of the New Ukrainian School]*. (2016). Kyiv. Retrieved from <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> [in Ukrainian].
5. Ryvkind, Y. Ya., Lysenko, T. I., Chernikova, L. A., & Shakotko, V. V. (2021). *Informatyka [Informatics]: pidruch. dla 8-ho kl. zacl. zah. sered. osvity*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
6. Samodryn, A. P., Bilyk, N. I., & Bober, I. M. (2015). Shkola – pedahohichna maisternia noosfery [The school is a pedagogical workshop of the noosphere]. *Imidzh suchasnoho pedahoha [The image of a modern teacher]*, 4 (153), 9-13 [in Ukrainian].
7. Skovoroda, Hryhorii. *Vdiachnyi Erodii [Thankful Erodii]*. Retrieved from http://ukrbooks.com/ua/Vdjachnyj_Erodij/ [in Ukrainian].
8. Skovoroda, Hryhorii. *Lyst Hryhorii Skovorody do Artema Dorofejovycha [Letter from Hryhorij Skovoroda to Artem Dorofeyovych]*. Retrieved from http://ukrbooks.com/ua/Lyst_Grygorija_Skovorody_do_Artema_Dorofejovycha [in Ukrainian].
9. Skovoroda, Hryhorii. *Rozmova, zvana alfavit, chy bukvar svitu [Conversation, called the alphabet, or the primer of the world]*. Retrieved from http://ukrbooks.com/ua/Rozmova_zvana_alfavit_chy_bukvar_svitu [in Ukrainian].
10. Skovoroda, Hryhorii. *Rozmova p'iaty podorozhnykh pro istynne shchastia v zhytti [A conversation between five travelers about true happiness in life]*. Retrieved from http://ukrbooks.com/ua/Rozmova_pjaty_podorozhnyh_pro_istynne_shhastja_v_zhytti [in Ukrainian].
11. Skovoroda, Hryhorii. *De Libertatede Libertate*. Retrieved from http://ukrbooks.com/ua/De_libertate.
12. Skovoroda, Hryhorii. (2011). *Povna akademichna zbirka tvoriv [A complete academic collection of works]*. Kharkiv; Edmonton; Toronto: Maidan: Vyd-vo Kanadskoho Instytutu Ukrainskykh Studii [in Ukrainian].
13. Shakotko, V. V. (2021). Noosferni vymiry zmistu shkilnoi osvity Ukrainy [Noospheric dimensions of the content of school education in Ukraine]. In A. P. Samodryn (Ed.), *Noosfera Vernadskoho, suchasna osvita i nauka [Vernadsky's noosphere, modern education and science]: kolektyvna monohrafiia* (Vol 1, pp. 292-307). Kyiv; Kremenчук: PP Shcherbatykh O. V. [in Ukrainian].
14. Shakotko, V. V. (2022). Rozvytok zmistu osvity shkoly noosfernoi doby [The development of the content of school education in the noospheric era]. In A. P. Samodryn (Ed.), *Noosfera Vernadskoho, suchasna osvita i nauka [Vernadsky's noosphere, modern education and science]: kolektyvna monohrafiia* (Vol 2, pp. 377-405). Kyiv; Kremenчук: PP Shcherbatykh O. V. [in Ukrainian].
15. Shtohryn, I. (2020). *Hryhorii Skovoroda. Ukrainskyi filosof, yakoho dosi vitaiut iz dnev narodzhennia [Hryhorij Skovoroda. Ukrainian philosopher, who is still congratulated on his birthday]*. Radio Svoboda. Retrieved from <https://www.radiosvoboda.org/a/skovoroda-savych-filosof-den-narodzhenya/30982195.html> [in Ukrainian].
16. la veriu v silu svobodnoi mysl... : pisma V. I. Vernadskogo I. I. Petrunkevichu [I believe in the power of free thought... : letters from V. I. Vernadsky to I. I. Petrunkevich]. (1989). *Novyi mir [New world]*, 12, 204-221 [in Russian].
17. *ACM Code of Ethics and Professional Conduct*. Adopted by the ACM Council on June 22nd, 2018. Retrieved from <https://www.acm.org/code-of-ethics>
18. Freinet, C. (1968). *Essai de psychologie sensible. Appliquée a l'éducation*. Delachaux et Niestlé s. A., Neuchâtel (Switzerland).
19. Novack, George. (1965). Liberal Morality. The Controversy Between John Dewey and Leon Trotsky. *International Socialist Review*, 26, 4, 118-124.
20. Smith, Ian, & Hamilton, Tom. (2016). *Ethical behaviour of all actors in education*. Council of Europe.

Дата надходження до редакції авторського оригіналу: 27.08.2022